

Отримана 03.10.2024

Прорецензована: 15.10.2024

Прийнята до друку: 07.11.2024

Електронна адреса: ksenia2.beldy@gmail.com

DOI: 10.25264/2312-7112-2024-27-40-47

Бельдїй Оксана. Переосмислення ключових концептів контрактаризму у праці «Фронтири справедливості» Марти Нусбаум. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острого: Вид-во НаУОА, 2024. № 27. С. 40–47.

УДК 123.14+17.023.1(73)

Оксана Бельдїй

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ КЛЮЧОВИХ КОНЦЕПТІВ КОНТРАКТАРИЗМУ У ПРАЦІ «ФРОНТИРИ СПРАВЕДЛИВОСТІ» МАРТИ НУСБАУМ

У статті демонструється спроба американської філософині актуалізувати проблему справедливості для людей з інвалідністю, одушевлених істот відмінних від людини та у сфері міжнародних відносин, шляхом реінтерпретації центральних понять контрактаризму «взаємна вигода», «рівність», «справедливість», «незалежність», «взаємність» в світлі концепції «підхід спроможностей» за працею «Фронтири справедливості».

Особливо важливими вважаємо ідею тлумачення людини як «політичної і соціальної тварини», яку Нусбаум запозичує в Арістотеля і робить її центральною в межах «підходу спроможностей», та ідею ментальної/тілесної «вразливості» (vulnerability) людини у різні періоди життя. Базуючись на цих двох тезисах, філософія пропонує переглянути питання щодо того, як ми інтерпретуємо сторони суспільної угоди, а саме їхню рівність, незалежність, свободу, раціональність.

У статті особлива увага приділяється аналізу Мартою Нусбаум моральних почуттів та емоцій людей, їхній потенціал в суспільно-політичному контексті. Показово, що у переліку фундаментальних спроможностей, здійснення яких має забезпечуватися в ліберально-демократичних суспільствах, центральне місце займають здатності відчувати, переживати, розуміти, мислити, любити, застосовувати практичний розум, радіти, бути в гармонії з навколишнім світом і світом природи зокрема. Перелік цих спроможностей вказує на те, яким має бачитися дійсно людське буття у цьому світі. Але, оскільки ми не народжуємося зі здатностями втілювати ці спроможності, головна роль у їхньому вихованні і культивуванні відводиться освіті в широкому сенсі слова. В процесі навчання/виховання людям необхідно опанувати основи критичного мислення, емпатії, художнього смаку – всі ці речі мають бути згармонізовані, на глибоке переконання Марти Нусбаум. Філософія ж, своєю чергою, має забезпечити саму можливість переосмислення світоглядних настанов того чи іншого суспільства, її, відповідно можливість їхнього коригування.

Ключові слова: контрактаризм, суспільна угода, взаємна вигода, підхід спроможностей, справедливість, взаємність, рівність, вразливість, освіта, виховання, емпатія, моральні почуття, милосердя.

Oksana Beldii

REINTERPRETATION OF THE KEY CONCEPTS OF CONTRACTARIANISM IN MARTHA NUSSBAUM'S WORK «FRONTIERS OF JUSTICE»

The article demonstrates the American philosopher's attempt to actualize the problem of justice for people with disabilities, non-human animal and in the field of international relations, by reinterpreting the central concepts of contractarianism «mutual advantage», «equality», «justice», «independence», «reciprocity» in the light of the concept of «capability approach» according to the work of «Frontiers of Justice».

We consider especially important the idea of interpreting a person as a «political and social animal», which Nussbaum borrows from Aristotle and makes it central within the limits of the «capabilities approach», and the idea of a person's mental/physical «vulnerability» in different periods of life. Based on these two theses, the philosopher suggests reconsidering the question of how we interpret the parties to the social contract, namely their equality, independence, freedom, rationality.

The article pays special attention to Martha Nussbaum's analysis of people's moral feelings and emotions, their potential in the socio-political context. It is significant that in the list of fundamental abilities, the realization of which should be ensured in liberal democratic societies, the central place is occupied by the ability to feel, experience, understand, think, love, apply practical reason, rejoice, and be in harmony with the surrounding world and the natural world in particular. The list of these capacities indicates what a truly human existence in this world should look like. But, since we are not born with the ability to embody these abilities, the main role in their upbringing and cultivation is given to education in the broadest sense of the word. In the process of education/upbringing, people need to master the basics of critical thinking, empathy, artistic taste – all these things must be harmonized, according to Martha Nussbaum's deep conviction. Philosophy, in its turn, should provide the very possibility of rethinking the worldview guidelines of one or another society, and, accordingly, the possibility of their adjustment.

Keywords: contractarianism, mutual advantage, social contract, capabilities approach, justice, reciprocity, equality, vulnerability, education, upbringing, empathy, moral feelings, compassion.

Постановка проблеми та актуальність. В суспільних умовах нетрадиційного типу (де звичаї, релігія не відіграють головної суспільно-регулятивної ролі), пошуки підходів, принципів для вирішення складних морально-етичних питань покладається, зокрема на групу дисциплін філософського циклу. Теоретичні напрацювання останніх, публічно обговорені, покликані впливати на суспільну думку, відтак, на процес законотворення та на освітню сферу, де на всіх рівнях відбуватиметься ознайомлення здобувачів освіти з основними підходами до тлумачення морально-етичних питань та можливих шляхів їхнього вирішення. Важливо, щоб на всіх етапах «проговорення» в публічному та освітньому просторі тої чи іншої морально-етичної проблеми, існувала можливість зворотного зв'язку. Адже реакція «реципієнтів» на конкретні морально-етичні ідеї, концепти тісно пов'язана з існуючими в суспільстві практиками [7]. Варто згадати й центральну ідею відомого німецького соціального філософа Ульріха Бека про те, що нині наше суспільство можна охарактеризувати як «суспільство ризику», де між громадянами розподіляються «небезпеки й зумовлені ними ризики, а не блага, як в індустріальному суспільстві» [9, с. 53]. Нагадаємо, що поняття «взаємної вигоди» (mutual advantage) як консолідуючого чинника різних теорій суспільного договору передбачає зокрема й перерозподіл благ. Але як в минулому, так і дотепер постає питання справедливості цієї дистрибуції благ, а, понад те, виникають труднощі з однозначною інтерпретацією того, хто ж є, чи *може бути* «сторонами суспільного договору»; як розуміти такі ключові категорії як справедливість, рівність, незалежність. В цьому контексті вкрай актуальною видається книга Марти Нусбаум «Фронтири справедливості: інвалідність, національність, видова приналежність» (2006) [4], де авторка прагне акцентувати увагу на проблемі справедливості стосовно людей з інвалідністю, одушевлених істот відмінних від людини (ОІВЛ)¹ та у сфері міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доробок Марти Нусбаум, який налічує понад двадцять праць, присвячених античній філософії, політичній філософії, широкому колу етичних проблем, фемінізму, правам тварин, дуже мало досліджений у вітчизняній науці. Дотепер ми не маємо перекладів більшості її книг. Варті уваги наступні аналітичні міркування дослідників стосовно праці «Фронтири справедливості». М. Коррадо бачить підхід спроможностей Нусбаум як певний вид егалітаризму. По-суті це теоретичне обґрунтування права на деякі спроможності [2, р. 24]. У списку десяти фундаментальних спроможностей Коррадо вбачає перелік прав, на зразок прав людини, але більш розширений і повноцінний. Дослідник вважає – для Нусбаум важливо акцентувати, що люди не рівні, але мають бути приведені у стан умовної (rough) рівності; та, що рівність не вичерпується суб'єктивними станами і матеріальними благами, а полягає у спроможності *бути* та *робити різні речі*. Люди різняться у їхніх здатностях перетворювати матеріальні блага на спроможність активно діяти [2, р. 2].

Дж. Чемберс наголошує, що Нусбаум балансує, як і Ролз, між теоретичною необхідністю/обов'язковістю та інтуїтивними моральними судженнями для формування цілісної системи переконань. Подібно до Ролза, Нусбаум також вважає, що плюралістичне ліберальне суспільство вимагає консенсусу між різними групами щодо спільного інтуїтивного розуміння того, що таке справедливість. Перелік основних спроможностей є попереднім та очікує на глобальний діалог, спрямований на досягнення консенсусу. Узгоджений перелік має бути включений до національних конституцій і законів та використовуватися для встановлення певних меж у сфері розвитку, замінивши собою нинішні недосконалі показники. Поняття гідності, на переконання Дж. Чемберс, виступає критерієм для розрізнення важливих та другорядних спроможностей. Але, на жаль, Нусбаум не дає чіткого визначення поняття «гідність». Чемберс припускає, що воно означає рівну цінність, притаманну людям чи живим істотам, і виражає почуття подиву чи святості щодо них. Також виникають питання щодо достатньої доброзичливості (benevolence) людської природи. Це емпіричне твердження потребує більше доказів, враховуючи досить очевидну людську схильність до конфліктів і воєн. Приміром, еволюційний психолог може стверджувати, що чоловіки потребують виходу для своїх схильностей до агресії та конкуренції – спроможностей, які не фігурують у списку Нусбаум [1].

¹ Щодо терміну «Одушевлена Істота Відмінна від Людини» (ОІВЛ), він стосується англійського поняття Нусбаум «nonhuman animal». Ми запозичуємо термін ОІВЛ та цілковито солідаризуємося зі Всеволодом Хомою, який вдається до загального методу тлумачення неперекладностей у філософії і пояснює, що в англійському «animal» зберігається посилення на одушевленість («anima»). «Латинський вихідний термін «anima» вказує, що істота є не просто «твариною», а «одушевленою істотою» [11, с. 69], відтак, відсилка до «одушевленості» істоти зберігається, коли ми номінуємо людей англійською як «animal». Але, якщо потрібно розрізнити людину і тварину, які є одушевленими, то відповідно вживається – «nonhuman animal».

Т. Маллой акцентує, що Нусбаум критикує Дж. Ролза, який «філософськи схвалює» те, що «сильні» держави позиціонують усталеність і остаточність своїх систем, відмовляючись переглядати власні внутрішні позиції, у зв'язку з питаннями щодо прав людини, питаннями навколишнього середовища чи економічними питаннями [4, р.236]. Хоча згідно концепції самої Нусбаум передбачається наявність певної міжнародної сфери, для якої більш прийнятним повинен бути контрактаризм кантіанського типу, який є нормативним і етичним, на протипагу гоббсівському/реалістичному підходу, який розглядає міжнародні відносини як такі, що позбавлені обов'язкових моральних вимог між державами. Для Маллой немає достатніх підстав вважати підхід Нусбаум пріоритетним у порівнянні з іншими теоріями суспільної угоди [3]. Як конкретно теорія «підходу спроможностей» «працює» в юриспруденції, в контексті реальних і проблемних випадків, де фігурують люди з інвалідністю, – досліджували Сільверст і Штайн [6]. Серед вітчизняних науковців, що аналізували концепцію Нусбаум, варто відзначити Вс. Хому [10, 11].

Мета статті. Продемонструвати важливість реінтерпретації понять «свобода», «рівність», «справедливість», «гідність», «вразливість», а також усвідомлення та осмислення емоційних, почуттєвих якостей людини як умову підтримання стабільності ліберально-демократичних форм суспільств, опираючись на «підхід спроможностей» Марти Нусбаум.

Виклад основного матеріалу.

На початку своєї книги «Фронтири справедливості» Нусбаум дає розлогий філософсько-історичний виклад центральних ідей теорії суспільної угоди. Для авторки важливо показати історію трансформації окремих понять та проблем пов'язаних з рівністю, справедливістю, незалежністю, взаємною вигодою, співчуттям, взаємністю/взаємодією (reciprocity) в межах розвитку контрактаризму, щоб згодом нюансувати тлумачення цих понять у світлі власного підходу спроможностей.

Вважаємо за доцільне навести перелік фундаментальних спроможностей за Нусбаум [4, с. 76-78] якомога ближче до тексту оригіналу.

1. Життя. Здатність прожити людське життя нормальної тривалості; не померати передчасно.
2. Здоров'я тіла. Здатність бути здоровим, репродуктивно здоровим; мати змогу повноцінно харчуватися; мати достойне житло.
3. Тілесна недоторканність. Здатність вільно переміщатися з місця на місце; бути захищеним від насильницького нападу, включно з сексуальним нападом та домашнім насильством; мати можливість для сексуального задоволення і вибору в питаннях репродукції.
4. Відчуття. Уява. Думки. Мати здатність використовувати органи чуття, уявляти, мислити, розмірковувати – і робити все це у «дійсно людський» спосіб, сформований та культивований адекватною освітою/вихованням, включно, але не обмежуючись, грамотою, базовою математикою, науковою підготовкою. Мати спроможність вдаватися до уяви та думки в переживання подій та творів мистецтва. Бути здатним користуватися власним розумом у способи, які гарантуються свободою вираження, нехай це буде політична сфера чи простір художнього слова; свободою релігійних практик. Здатність приємного досвідчування та уникнення «недоброго» (nonbeneficial) болю.
5. Емоції. Мати змогу контактувати з речами і людьми поза нами, на яких нам залежить; любити тих, хто любить і турбується про нас, сумувати через їхню відсутність; загалом мати спроможність любити і сумувати, переживати тугу, вдячність, справедливий гнів. Щоб страх і тривога не шкодили емоціональному розвитку. (Підтримка цих спроможностей означає підтримку тих форм об'єднання людей, що, як варто показати, мають вирішальне значення для їхнього розвитку).
6. Практичний розум. Мати спроможність сформувати для себе уявлення про благо, шляхом критичного мислення та планування власного життя. (Це в свою чергу передбачає захист свободи совісті та релігійного світогляду).
7. Приналежність. А. Мати спроможність жити з і *серед* інших людей, пізнавати та проявляти турботу про інших людей; бути залученими у різні форми соціальної взаємодії; мати можливість уявити/виобразити ситуацію іншої людини. (Захист цієї спроможності означає захист інституцій, котрі встановлюють та підтримують ці форми приналежності; також це означає підтримку свободи зібрань та політичних промов). В. Мати соціальні підстави для самоповаги та неприпинення; мати можливість, щоб до людини ставилися як до гідної істоти, чия цінність є рівною цінності інших. Це передбачає положення про недискримінацію за ознаками раси, статі, сексуальної орієнтації, етнічної приналежності, касти, релігії, національного походження.

8. Інші Види. Мати змогу піклуватися та жити у взаємозв'язках з тваринами, рослинами, світом природи загалом.

9. Гра. Мати змогу сміятися, грати, насолоджуватися відновлювальними активностями.

10. Контроль над власним оточуючим середовищем. А. Політичний аспект. Мати змогу ефективно брати участь у політичних обраннях, які керують життям людей; мати право на участь у політичних активностях, захист права на свободу слова та зібрання. В. Матеріальний аспект. Мати змогу володіти власністю (землею, рухомим та нерухомим майном) та володіти майновими правами нарівні з іншими. Мати право шукати роботу нарівні з іншими; мати свободу від необгрунтованого обшуку та арешту. У професійній сфері мати змогу працювати без приниження людської гідності, мати можливість застосовувати практичний розум та мати стосунки взаємоповаги з іншими працівниками.

Філософія наголошує, що всі теорії суспільної угоди бачать взаємну вигоду головною рушійною силою для об'єднання людей та вироблення ними політичних принципів. При цьому благо розуміється у такий спосіб, що аналітично відділяє його від обмежень справедливості та взаємності, які визнають сторони угоди. Нусбаум каже, що навіть «громадяни Гарно-Впорядкованого Суспільства» (Well-Ordered Society) Ролза [4, р. 89], яким властиве почуття справедливості, не вбачають її як іманентну частину в прагненні кожної людини до особистого блага та в засобах, що це устремління гарантують. Перелік первинних благ передовсім розуміється як перелік засобів для втілення персональних проєктів. Якими б неоднорідними не були ці блага, Ролз все одно систематизує основні соціальні позиції на базисі прибутку та статків.

У підході спроможностей заперечується тезис про те, що принципи справедливості покликані гарантувати взаємну вигоду. Нусбаум акцентує, що справедливість має бути власне самоціллю людського прагнення. Навіть, якщо в окремих випадках справедливість є сумісною зі взаємною вигодою, принципи справедливості не слід висновувати, базуючись на концепції взаємної вигоди [4, р. 89]. Адже, задля забезпечення можливості реалізації справедливості стосовно націй, що розвиваються, та осіб із серйозними порушеннями (ментальними/фізичними), доведеться витратити значні кошти. Відповідно останнє виглядає як несправедливе у контексті загальної вигоди, що розуміється у вузькому, суто економічному ключі [4, р. 90]. Для Марти Нусбаум неприпустимо розуміти справедливість як результат суспільного договору задля взаємної вигоди, навіть, якщо він організований за моральними принципами. Також не варто тлумачити взаємність суто як річ можливу лише між приблизно рівними, що здатні запропонувати один одному взаємні вигоди.

В межах контрактаризму Нусбаум турбує питання, «ким» та «для кого» укладається суспільний договір. Адже визначення сторін договору детермінує їхнє місце у соціально-політичній організації. Від розуміння того, «хто» і «на яких підставах» є стороною суспільного договору (party to the contract), залежатиме питання представництва інтересів членів суспільства, що мають серйозні тимчасові чи постійні відхилення ментального чи фізичного характеру, ОІВЛ, націй, які розвиваються в контексті міжнародної політики. По суті Нусбаум пропонує переглянути бачення ситуації початкового вибору.

Центральною темою книги «Фронтири справедливості» є здійснення принципів справедливості на глобальному рівні, для всіх, хто гідний неї, але перебуває нині у несправедливому положенні, зокрема – це люди з серйозними ментальними чи фізичними порушеннями, нації, що розвиваються, одушевлені істоти, крім людини. Теорії суспільного договору, на переконання філософії, зробили вагомий внесок для вирішення проблем дискримінації та ексклюзивності (класової, економічної, расової, гендерної). Хоча це був досить складний шлях з огляду на «витоківі» для суспільного договору принципи рівності (особливо стосовно влади), незалежності, свободи та загалом на мету договору як взаємну вигоду.

В контексті підходу спроможностей Нусбаум демонструє існуючу неспівмірність (asymmetries) не лише в розподілі влади, спроможностей, але й на рівні раціональності як такої (у випадку серйозних ментальних порушень). Розвиваючи концепцію людини як «соціальної тварини» (social animal), чия гідність цілковито не розвивається з ідеалізованої раціональності, на переконання Нусбаум, можна розробити адекватну концепцію повноправного і рівноправного громадянства для людей з ментальними порушеннями [4, р. 92].

Теоріями суспільного договору передбачається, що справедливість набуває сенсу лише в умовах, коли люди стають зацікавлені в тому, аби вийти з «природного стану» та укласти договір, задля взаємної вигоди. Ідеї «помірного дефіциту» (moderate scarcity) та «умовної рівності» (rough equality)

впливають з цієї вищокової для контрактаризму передумови. Напротивагу цим поглядам підхід спроможностей своїми коренями сягає Арістотелівської (а згодом і Марксистської) ідеї, згідно з якою, людське буття бачиться як буття соціальне та буття політичне, здійснення якого відбувається у зв'язках з іншими [4, р. 85].

Поза тим, підхід спроможностей, як один із видів політичного лібералізму, уникає того, щоб покладатися на деяку «глибоку метафізику людської природи». Підхід спроможностей послуговується політичною концепцією людини, коли виповнення людського буття бачиться природно як практики у політичних відносинах, серцевиною яких є відносини, що характеризуються чеснотою справедливості. За Арістотелем, людське буття не може процвітати поза межами політичних відносин, а благо людського буття є соціальним і політичним водночас [4, р. 86].

Нусбаум акцентує, що справедливість набуває сенсу лише у випадку, коли люди хочуть жити разом. Передбачається, що це співжиття буде провадитись у відповідності зі справедливістю. Щоби таке уявлення постало, не обов'язково людям перебувати у рівних умовах, чи в ситуації помірного дефіциту. Також досягати справедливості складно або неактуально в ситуаціях відчаю чи, навпаки, в умовах загального достатку (Золота Доба) [4, р.86]. Але, навіть з огляду на останнє твердження, питання справедливості все одно опиняється у центрі уваги, оскільки існує проблема у перерозподілі спільних благ (їжі, нерухомості, чи, приміром, політичних прав); існує разюча нерівномірність у розподілі влади (як приміром, між людиною та іншими тваринами).

«Підхід спроможностей» не вдається до ідеї Г'юма щодо умов справедливості й відповідно не припускає, що сторони суспільного договору є «вільними, рівними та незалежними». Марта Нусбаум вважає, що політична концепція людини є не такою ідеалізованою, як її бачить контрактаризм, та більш наближена до реального життя. Відтак – покликана сприяти вирішенню трьох проблем, про які йшлося Ролзу. Американська філософія дуже добре обізнана з античною традицією, добре знає греку й латину та навіть переклала один з трактатів Арістотеля «Про душу» [10, с. 130]. У праці «Фронтири справедливості» Нусбаум показує важливість ідей Арістотеля стосовно тлумачення людського буття як «політичної тварини» (political animal) [8]. Ця форма буття має не лише моральні та політичні виміри, але й має ще «тіло тварини» (animal body). Та людська гідність (human dignity) того, хто має тіло тварини, радше не протистоїть цій тваринній природі, а є закладеною в її [тваринної природи] мінливий, плинний спосіб (temporal trajectory) існування в цьому світі [4, р. 87].

Починаючи від народження люди потребують чимало уваги та турботи. На думку Нусбаум, модель суспільного договору розглядає ці потреби як «нормальні». Але у дорослих здорових людей можуть виникнути інші потреби, що з'являються через нещасні випадки, хвороби, через це людина може потрапити у ситуацію неспівмірної залежності (asymmetrical dependency) на короткий чи більш тривалий час. Також, якщо людина доживе до поважного віку, вона знову потребуватиме неабиякої турботи, адже можуть виникати фізичні та ментальні розлади. Крім цього, багато людських істот мають певні відхилення фізичні (сліпота, глухота, параліч) чи сильні когнітивні порушення, що прирікає їх на жалюгідне життя (таке, яким не має бути повноцінне людське існування). Одним з дивідендів (те, що потребує розподілу) значного контролю нашого виду над навколишнім середовищем є здатність у такий спосіб структурувати навколишнє середовище, щоби люди з порушеннями могли брати участь у соціальному житті.

Концепція людини як «політичної тварини» містить ідею, що співвідноситься з контрактаріанською ідеєю «свободи»: людина розуміється як така, що має глибоку зацікавленість у обранні способу життя та політичних принципів, які ним керуватимуть. Це одна з позицій, де підхід спроможностей постає як частина ліберальної традиції. Поза тим, в межах підходу пропонується концепція свободи, яка тонко, але принципово відрізняється від її тлумачення в традиції контрактаризму: вона наголошує на тваринних (animal) та матеріальних (material) підвалинах (underpinnings) людської свободи, а також розширює коло типів істот, які можуть бути вільними. Розробивши досить неоднорідну та темпорально складну концепцію людини, «підхід спроможностей» не містить жодних аналогів контрактаріанської концепції людини як «рівної» (equal) в силі та здібностях [4, р. 88]. Люди значно різняться у їхніх потребах щодо ресурсів та турботи. Потреби однієї людини можуть значною мірою варіюватися залежно від певного періоду життя. Саме увага до цієї принципової відмінності надає перевагу «підходу спроможностей» порівняно з іншими підходами.

Також людей, як зауважує Нусбаум, складно уявити як «незалежних». У світлі концепції людини як «політичної тварини» бачимо, що інтереси людей пов'язані з інтересами інших протягом усього

життя, а їхні цілі – є спільними цілями. Люди у різні періоди свого життя залежать від інших неспівмірно (*asymmetrically*), а деякі залишаються у ситуації «асиметричної залежності» протягом всього свого життя [4, р. 89].

Стосовно моральних почуттів, які лежать в основі політичного суспільства, то Нусбаум наголошує, що вони дуже по-різному розумілися теоретиками суспільного договору. Локк надавав вагомості доброзичливості (*benevolence*). Та, оскільки всі різною мірою все ж покладалися на ідею взаємної вигоди, то підтримання почуття доброзичливості як певної самоцілі, вони вважали недостатнім для забезпечення стабільності політичної системи. Більш повно і розлого, ніж усі представники контрактаризму, розвиває цю ідею Девід Г'юм. [4, р. 90]. Навіть у концепції Ролза, укладання договору асоціюється з прагненням втілення особистих інтересів. Сторонам суспільної угоди Ролза бракує доброзичливості та внутрішнього прагнення справедливості. Ці почуття «забезпечуються» наявністю Завіси Незнання (*the Veil of Ignorance*). А в Гарно-Впорядкованому Суспільстві (*Well-Ordered Society*) громадяни засвоюють моральні моделі поведінки, що вже вибудовані на існуючих в суспільстві принципах.

У «підході спроможностей» почуття доброзичливості вбачається як невід'ємна частка людського ставлення до власного блага. Це можливо завдяки політичній концепції людини, що включає ідею фундаментальної товариствськості, а людські цілі вбачаються як ті, що містять спільні цілі. Ідея про цілі є частиною критики ідеї «незалежності» як властивості сторін договору важливої для формування соціальних принципів. На переконання Нусбаум, першорядного значення серед моральних почуттів людини набуває співчуття/милосердя (*compassion*), яке вибудовується на розумінні того, що благо інших є важливою частиною власних цілей кожної окремої особистості [4, р. 91]. Милосердя стосовно тих, хто тимчасово чи постійно перебуває в ситуації залежності через різного типу порушення, відхилення, нестачі, має розглядатися не як необхідне обмеження на шляху втілення власних інтересів, а має переживатися як дещо, притаманне кожному громадянину як частина його власного бачення блага.

Нусбаум переконана, що почуття доброзичливості повсюдно присутнє в житті реальних людей. І проблема в тому, що ми не культивуємо його послідовно і мудро. Останнє може забезпечувати система суспільного виховання. Але доброзичливість може давати невизначені результати. Тому політичні принципи підходу спроможностей ґрунтуються на аргументі абсолютності (безвідносності) людської гідності (*human dignity*). Водночас американська філософ вважає, що культивування співчуття чи милосердя здатне підтримувати та забезпечувати стабільність цих політичних принципів [4, р. 91]. Вищевикладену тезу Нусбаум вважає перевагою свого підходу в порівнянні з концепцією Ролза, в аспекті того, *що* ми можемо вважати добрим/благим (*fine*) в житті людей. Іншими словами це своєрідна альтернатива бачення справедливості як взаємності між рівними та чесності в організації взаємовигідного співробітництва (*cooperation*) в межах соціального договору.

Щодо реалістичності впровадження підходу спроможностей в практику, сама Нусбаум не має впевненості у його повномірній реалізації, але для неї передусім важливо наголосити на прогалинах «класичних теоретиків контрактаризму» стосовно моральних почуттів, культурних відмінностей та ролі освіти. Гоббс, Локк, Кант, Г'юм не вважали, що існують численні можливості для масштабних особистісних змін, чи соціальні зусилля, які б підтримували ці зміни. Кант уважав, що ми можемо частково сподіватися на мир, оскільки це вигідно для всіх, але він не думав, що ми можемо сподіватися на доброзичливість як на таку, що здатна підтримувати основні можливості для життя всіх громадян світу та окремих націй. Нусбаум видається дивним такий стан речей, особливо з огляду на превалюючу тоді християнську культуру, що відстоювала необхідність духовних змін особистості особливо в аспекті доброзичливості/милосердя.

Виключенням є лише постать Руссо, який з-поміж інших теоретиків суспільного договору, значну увагу приділяв податливості (*malleability*) моральних почуттів, а, відтак, можливості їхнього культивування через освіту [4, р. 410]. У творі «*Émile, ou De l'éducation*» («Еміль, або про Виховання») Руссо значну частину тогочасної несправедливості пов'язує з викривленим вихованням почуттєвої культури, а потім пропонує виховання, засноване на співчутті, яке б підтримувало соціальну справедливість. В подальшому цю ідею розвивали Адам Сміт, Джон Стюарт Мілл. Ролз, на переконання Нусбаум, наслідує Руссо в цьому контексті, оскільки вважає, що справедливе суспільство здатне багато що зробити, щоб виховувати почуття, які б підтримували принципи цього суспільства. Тобто емоції вбачаються як деяке розумне ставлення (*intelligent attitudes*), яке соціально формується.

Нусбаум вважає проект Ролза настільки ж амбітним як і її власний підхід спроможностей. Де центральне місце відводиться ідеї, згідно з якою соціальна стабільність залежить від здатності суспільства «прищеплювати» (inculcate) «правильні» установки та виховувати почуття людей таким чином, щоб це спричинило значні зміни в існуючих уявленнях про перерозподіл благ. Теорія Ролза, на думку філософині, – це радше ідеальна концепція, а не пропозиція переходу до нової соціальної системи, а будь-які подібні зміни потребують значних зусиль з боку громадян. Нусбаум переконана, що на сьогодні маємо досить переконливі свідчення психологів про те, як багато аспектів нашого емоційного життя є соціально сформованими [4, р. 411]. Відраза, гнів, скорбота, страх – способи вираження цих емоцій стосовно різних об'єктів віддзеркалюють світоглядні настанови та правила певного суспільства. Водночас не слід уважати, що дитина – це «чистий аркуш» (Джон Стюарт Мілл), і суспільство може «прищепити» яку завгодно почуттєву культуру, незважаючи на еволюційні підвалини емоційного життя та індивідуальний розвиток особистості.

Враховуючи всі протиріччя, Нусбаум все ж обстоює позицію, що оточуюча культура має значний вплив на те, які емоції і як саме переживаються людьми. В цьому аспекті вона більшою мірою на боці Руссо. Нусбаум переконана, що наше сучасне виховання недостатньо сприяє навичкам усвідомленню становища інших людей, наша здатність виображувати слабка, щоб уявити переживання та проблеми інших. Люди часто несвідомі можливостей навіть своєї вразливості (vulnerability) (в дитинстві, в поважному віці, через тимчасову чи постійну інвалідність, фізичну чи ментальну). Так відбувається, коли під час виховання «прищеплюються» ідеали «особливої привілейованості», «невразливості», «самодостатності» [4, р. 412]. Зокрема ці ідеї популяризувалися в різний спосіб в масовій культурі Сполучених Штатів [4, р. 413]. Та, попри це, Нусбаум відзначає, що, приміром, ідеї расизму чи ненависницькі погляди стосовно жінок поступово і успішно були викорінені в публічній культурі шляхом раннього виховання дітей, через увагу до мовної та зображувальної культури.

Висновки.

Підсумовуючи, варто відзначити цінність саме філософського підходу до осмислення проблеми здійснення справедливості для «вразливих» категорій громадян, націй та одушевлених істот. Адже Нусбаум переконливо доводить – основна перешкода, яка існує на шляху до здійснення справедливості, це наше досить упереджене бачення того, ким є люди як окремі особистості і як громадяни. Саме філософська точка зору покликана «відчинити вікно можливостей» для нашої здатності уявляти. Ми як особистості і громадяни повинні мати відвагу уявити (imaginative courage) [4, р. 415] самих себе, стан речей довкола, подивитися збоку на «пояснювальні схеми» щодо сутності особистості, суспільно-політичного устрою і переосмислити все це. Лише у такий спосіб можливо розширювати фронтри для здійснення справедливості у якомога глобальніших вимірах.

Важливою нам видається спроба Нусбаум подивитися на ключові поняття контрактаризму, «свободу», «рівність», «незалежність», під іншим кутом, адже всі люди як члени соціуму у різний спосіб пов'язані між собою; частково ми жертвуємо своїми свободами; в певні періоди свого життя ми надто вразливі і потребуємо особливого догляду; з нами можуть траплятися різні ситуації, коли необхідною буде допомога оточуючих людей. Ця ревізія, спонукає нас до емпатії, необхідної для підтримання «здорової» атмосфери у суспільстві. Особливо зважаючи на українське сьогодні.

Нусбаум прагне більш реалістичного підходу, на протизагу теоретикам контрактаризму з їхніми «ідеалізованими індивідами», що укладають суспільний договір. Вона намагається врахувати вразливість людського тіла, здатності завжди мислити раціонально, почуттєві здібності людини. Але її «реалістичність» у цих аспектах все ж врівноважується «ідеалістичністю» щодо уявлень про гідне, повноцінне людське буття та необхідність забезпечення справедливого ставлення до людей з фізичними/ментальними обмеженнями, націй, що розвиваються, інших одушевлених істот. Справедливе суспільство повинне гарантувати необхідний перелік спроможностей для громадян. Але, передусім, свідомі, відповідальні громадяни мають утворювати інститути такого справедливого суспільства. Видається, що ми зіштовхуємося з певним фатальним колом, де неможливо однозначно визначити витокову передумову здійснення справедливості.

Хоча філософиня наголошує, що підхід спроможностей не передбачає існування деякої визначеної «глибокої метафізичної природи» людини та базується на політичній концепції особистості (людина як «політична тварина», що взаємодіє з іншими у суспільстві), все ж пункти її концепції свідчать про наявність певного онтологічного ідеалу дійсно людського способу буття і деяких стійких «внутрішніх інтуїцій» стосовно уявлення про належне/благе та неприпустиме/зле.

Попри всі теоретичні та практичні проблеми підходу спроможностей, особливо труднощі з процесом його імплементації, логіка розмірковувань Марти Нусбаум дає нам філософську основу для ревізії світоглядних настанов нашого суспільства. А її бачення стосовно спроможностей дійсно гідного людського способу буття вважаємо, варто розглядати як взірцевий і вартий наслідування та культивування.

Література:

1. Chambers, Jean. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* by Martha Nussbaum. 2007. https://philosophynow.org/issues/60/Frontiers_of_Justice_Disability_Nationality_Species_Membership_by_Martha_Nussbaum
2. Corrado, Michael. *Review of Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership, by Martha Craven Nussbaum*. 2008. https://www.researchgate.net/publication/228183427_Disability_and_Nationality_Martha_Nussbaum_on_Justice
3. Malloy, Tove H. *Review of Nussbaum, Martha C., Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. H-Human-Rights, H-Net Reviews. January, 2008. <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=14074>
4. Martha C. Nussbaum. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press, 2006. xiii + 415 pp.
5. Miller, David. «Justice», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2023 Edition)*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.) <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/justice/>
6. Silverst, Anita & Stein, Michael Ashley. *Disability and the Social Contract*. 2007. https://www.researchgate.net/publication/228296987_Disability_and_the_Social_Contract
7. Бельдій О. Справедливість: соціально-філософський контекст. *Категорії*. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2023. Людина. Історія. Справедливість» (20 жовт. 2023 р.): [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – Київ: Знання України, 2024. – 116 [1] с. С. 30-32.
8. Кебуладзе, В.І. *Природа людини: свобода і відповідальність*. 2019. <https://kmbs.ua/ua/article/human-nature>
9. Тарасова О.А., Черноус Л.С. У. Бек і Е. Гідденс про суспільство ризику. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2019, Вип. 83. С.53-58.
10. Хома, Вс. Історія філософії і практична філософія в новій книзі Марти Нусбаум. Nussbaum, M. (2019). *The Cosmopolitan Tradition: A Noble But Flawed Ideal*. Cambridge, MA.: Harvard University Press. *Sententiae*, 40(3), (2021). С. 129–133. <https://doi.org/10.31649/sent40.03.129>
11. Хома, Вс. На шляху до експансивного політичного лібералізму: підхід спроможностей Марти Нусбаум як реінтерпретація ідей раннього Джона Ролза. *Філософська думка*, 1 (2022), С. 68–83. <https://doi.org/10.15407/fd2022.01.068>